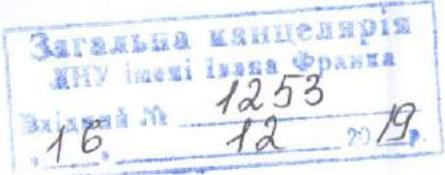

ВІДГУК
офіційного опонента про дисертацію Олени Петрівни Ковальчук
«Структурно-семантичні особливості епонімів англійської та української мов»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі
спеціальності 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. –
Дрогобич – 2019. – 192 с.

Огляд рецензованої дисертації доцільно почати з оцінки вибору теми дослідження, його об'єкта і предмета. Отож, вибір цей мені видається цілком віправданим. Епонімія як явище завжди була в полі зору дослідників ономастики й семантики (а слово *епонім* має дуже давню історію, що сягає часів античності), проте зараз ця проблематика викликає не лише теоретико-лінгвістичний і взагалі науковий, а й ширший суспільний інтерес, адже творення і функціонування епонімів у житті сучасного соціуму виявляє зв'язок із такими істотними – і водночас позанауковими – сферами, як економіка та підприємництво, а також із законодавством, яке це творення і функціонування регулює. Крім того, важливою є роль епонімії у формуванні лінгвістичного ландшафту сучасного міста та у виконанні складниками цього ландшафту притаманних їм функцій тощо.

Так само віправданим є і вибір дисеранткою конкретної предметної царини дослідження, царини, яку утворюють епоніми англійської та української мов: справді, епонімам завжди належало помітне місце серед інтернаціональної лексики, але англійська мова, «найглобальніша», якщо так можна сказати, серед інших світових мов, є внаслідок цього і джерелом виникнення та поширення епонімів (не обов'язково тих, які є похідними від питомих англійських онімів), а ці англомовні епоніми потім потрапляють, як запозичення, до інших мов, серед них і до української. Водночас українська мова має (і завжди мала) власне свої, питомі українські епоніми (а серед них і ті, що виникли на українському мовному ґрунті, але не шляхом використання власне українських ономастичних ресурсів). Зіставлення української та англійської епонімії за цих умов є цікавим і віправданим із точки зору співвідношення загального («глобального») та мовно специфічного в цій площині, воно, це зіставлення, показує, як відображаються й засвоюються в українській мові не лише ті чи інші епоніми-інтернаціоналізми, але

й моделі епонімного словотворення, воно також демонструє, як, у який спосіб українська мова реагує на ці сучасні тенденції мовного розвитку та міжмовної взаємодії, і так далі. Цей сюжет можна було б і продовжувати, але, гадаю, сказаного достатньо, щоби пересвідчитись у тому, що тема дисертації п. Ковальчук є актуальною і має не лише суто наукове, але й прикладне (лінгвістичне і не тільки) значення.

Говорячи про об'єкт дослідження дисертації, згадаю ще одну його рису, яка має теоретико-методологічний характер: я тут маю на увазі те, що авторка дисертації бере як однословні епоніми (це перший дослідний, а третій у загальному переліку розділ), так і епоніми-поліноми, представлені фразеологічними сполучками (їм присвячено другий розділ, але евентуально вони згадуються і в попередньому). При цьому до аналізованих у цій праці фразеологічних епонімів потрапляють не лише суто номінативні сполучки з ономастичним компонентом, поширені в науковій і традиційній термінології і номенклатурі, а й іншого роду фразеологічні утворення (про це я скажу докладніше при характеристиці другого дослідного розділу). У цьому широкому підході можна вбачати відображення тенденції до дедалі більшого розширення обсягу термінів *епонімія* і, відповідно, *епонім*. Адже історично починалося з того, що епонімом називали твірний чи похідний член епонімічного дериваційного відношення, і при цьому лише такого відношення, яке об'єднує твірну й похідну ономастичну одиницю; лише відносно нещодавно відбулося поширення цих термінів на відонімні похідні апелятивного характеру і на функційно еквівалентні їм номінативні сполучки, одним із компонентів яких є онім. При цьому слід наголосити, що тут ідеться не лише про зміни в семантиці термінів (як відомо, термінологічна семантика цілеспрямовано задається, а не формується стихійно, вона є, користуючись не дуже вдалим, але вже досить поширеним терміном, штучною). Мова, отже, про те, що ці зміни відображають формування окремого напряму, завданням якого є дослідження, у рамках єдиного підходу, цілісного потенціалу ономастичної лексики у плані її вторинного використання, дослідження усього діапазону цього використання ономастичної лексики (і самої

по собі, і в порівнянні з апелятивною лексикою). І от терміни *епонім* та *епонімія* слугують зручним засобом вираження для, як це зараз називають, «парасолькової» категорії, що охоплює все оце різноманіття вторинного використання ономастичних одиниць та його наслідків.

Не викликає принципових заперечень і застосований у дисертації теоретико-методологічний апарат, тобто набір і використання категоріальних параметрів лінгвістичного моделювання відповідних мовних явищ і одиниць. Що ж стосується добору конкретних категорій у складі цього апарату, то, як правило, із ним можна погодитися, а в окремих випадках із ним можливо або погодитися, або не погодитися, оскільки, як видається, подекуди можна було б використати якусь іншу, придатнішу, більш релевантну категорію. Хай там як, але вибір дисертантою тих чи інших сторін, аспектів та властивостей явища епонімії й одиниць-епонімів для категоризації (безвідносно до того, як вона їх називає) – цей вибір у неї є евристично обґрунтованим і доцільним з точки зору поставлених завдань.

Отож, одну з ключових ролей у теоретико-методологічному апараті рецензованої праці відіграє ідеографічно-тематичний підхід до класифікації епонімів (у термінах самої дисертантки цей підхід виступає як польовий, хоча поряд із ним вона використовує й категорію лексико-семантичної групи): інакше кажучи, одним із параметрів міжмовного зіставлення є той, який ураховує приналежність епоніма до угруповання, виділеного за узагальненою предметно-логічною ознакою, за певним семантичним маркером. Іншим параметром є те комунікативно-функціональне середовище, у якому вживається епонім. Авторка використовує тут термін *дискурс* (вирізняючи головно науковий та розмовний різновиди дискурсу), а можна було б тут говорити і про приналежність епоніма до певного стилевого (чи стилістичного) розряду лексики, загальновживаної чи спеціальної, а у складі останньої – до традиційної чи наукової номенклатури і термінології, чи ще можна було б указати на приуроченість епоніма до того чи іншого комунікативно-функційного стилю. Словом, термінологія тут може бути різною, однак важить передовсім те, що, застосовуючи відповідний параметр, п.

Ковальчук бере до уваги ту рису епонімів, яка входить до числа їх істотних, ба навіть суттєвих характеристик (можна схвально згадати і те, що вона при цьому усвідомлює і плинність, динаміку цієї характеристики, можливі тут зміни, переходи і взаємопроникнення).

Цілком обґрунтовано дисертантка, використовуючи зазначені параметри, залучає до розгляду не лише однослівні номінативні епоніми, а й епоніми багаточленні, тобто складні назви, одним із компонентів яких є власна назва, а цілісне значення є більш або менш ідіоматичним (пор., з одного боку, слушно згадану у праці стала сполуку *Canada tea* (с. 92), назву рослини *Gaultheria procumbens*, яка не є чаєм *sensu stricto*, хоч і використовується як додаток до чаю чи замість нього; а з іншого – *Canada goose*, *Canada stag* чи *Canadian whiskey* (так, останнє попри свої відмінності від, скажімо, шотландського чи ірландського віскі, усе ж є саме віскі, а не чимось іншим).

Як підкреслює сама п. Ковальчук, зasadniche місце в її дослідженні належить тезі про особливий статус епонімів, котрі як клас займають перехідне місце між ономастичною й апелятивною лексикою. Також важливою для неї є теза про різну наближеність епонімів до апелятивної лексики і, відповідно, різну віддаленість від лексики ономастичної, отже, про можливість різних ступенів апелятизації епонімів. Тут можна було б поставити питання про те, наскільки дериваційну історію епоніма можна інтерпретувати як критерій при віднесененні слова до апелятивної лексики, але, знову ж таки, це зведеться до суперечки про терміни, про які, як казав іще Жан Ле Рон д'Арамбер, не сперечаються, а домовляються. Натомість далеко істотнішим є тут інше: дисертантка добре усвідомлює, сказати б, добре бачить і відповідним чином ураховує у своєму аналізі та описі те, що дериваційний зв'язок між твірним онімом і похідним від нього апелятивним епонімом може бути, узагалі кажучи, різним за своїм характером, відповідно різною може бути також формальна та/чи семантична близькість між твірним онімом і похідним епонімом; вона також звертає увагу і на те, які чинники тут відіграють роль, зокрема ті з них, котрі виступають при адаптації запозичуваного оніма як епоніма.

Говорячи про інтерпретацію дисертанткою окремих епонімічних одиниць, зауважимо, що відносно укр. *кеди* п. Ковальчук обмежується лише цим українським словом і не згадує про англ. *keds* (*Keds*), від яких українська назва і походить. Крім того, стосовно цих іменників вона наводить версію Етимологічного словника української мови, а там, із посиланням на Словник іноземних слів у болгарській мові (Софія, 1970, 2-е вид.), подано етимологію, яка виводить їх від незасвідченого антропоніма англ. *Cads*, – але, по-перше, англійський відповідник наших *кедів*, тобто *keds*, пишеться і вимовляється істотно інакше, аніж *Cads*, а по-друге, інші джерела, у тому числі Оксфордський словник англійської мови (його дисертантка деінде теж використовує), так от, Оксфордський словник подає (як ілюстрацію одного із значень цього слова) вірогіднішу версію виникнення цієї комерційної, чи брендової (отже, захищеної правом ексклюзивної власності) назви. За цитованим у Великому оксфордському словнику свідченням одного з працівників U.S. Rubber Company, яка, розпочинаючи випуск цього взуття у 1916 р., шукала для нього назву, ця назва виникла так: «[sc. U.S. Rubber Co.] wanted to call it Peds [пор. лат. *pes, pedem.* – С.С.Є.], but it came too close to other brand names. So we batted it around for awhile and decided on the hardest-sounding letter in the alphabet, K, and called it Keds, that was in 1916».

Про необхідність того, що називають критикою джерел, нагадує і інший приклад, наведений у роботі на с. 111, а саме укр. *павловія* (правильно *павловня*), що його ЕСУМ тлумачить як «декоративне дерево... з рос. *павловния* ... пов'язане із власним ім'ям Павел; рослину було названо на честь принцеси Анни, дочки царя Павла I» (точніше було б сказати, що назва безпосередньо пов'язана з по-батькові *Павловна*). ЕСУМ у свою чергу покликається на A comprehensive etymological dictionary of the English language E.Кляйна), і з цього покликання стає ясно, чому Анну тут названо принцесою: англійською мовою титул дочок російських царів буде справді *princess* (точніше, *great princess*), але українською належним позначенням буде *велика князівна*.

У другому дослідному розділі вихідним параметром для зіставлення

виступають ще більш узагальнені семантико-ідеографічні категорії (чи, як їх називає п. Ковальчук, поля): «Людина», «Ситуація», «Час» тощо. Як уже сказано, тут дисертантка підходить до окреслення релевантного матеріалу дуже широко, залучаючи до нього номінативні і предикативні фразеологізми із різною стилістичною конотацією (такі, приміром, як багаточленні терміни народної медицини із антропонімічним компонентом, а також експліцитно чи імпліцитно предикативні ідіоматичні сполучки), крилаті вирази і приказки. Такий підхід – і в цьому його евристична цінність – дає цілісне уявлення про діапазон фразеотвірних можливостей тих чи інших епонімів (у випадку множинного їхнього використання у цій ролі авторка слушно застосовує поняття *гнізда*).

Говорячи конкретно про евфемістичні епонімічні сполучки, можна б додати, що утворення, які в сучасному вжитку виглядають як евфемізми на позначення фізіологічних явищ, спершу могли бути відображенням народних міфологем, згідно з якими хвороби поставали в антропоморфізованому вигляді, як людиноподібні істоти, і імена підкреслювали це (з іншого боку, тут, можливо, важили і паронімічні властивості таких імен, як *Настя* чи *Панас*, у позначеннях діареї).

Згаданий на с. 155 зворот *камо грядеши* авторка в цілому слушно зіставляє з назвою роману Х. Сенкевича, хоча тут можна було б і додати, що це, строго кажучи, відтворена церковнослов'янською мовою назва цього твору в російському перекладі (а також останні слова тексту цього твору), натомість польський оригінал зветься «*Quo vadis: powieść z czasów Nerona*» (усі три українські переклади відтворювали первісний латинський варіант цієї назви, а перший із них містив ще й український переклад цього апокрифічного речення, приписуваного св. ап. Петрові, «Куди йдеш»). Варто також зауважити, що глибший сенс цього питання, сенс необхідності вибору, часом дуже непростого, життєвого шляху, розкривається у світлі саме цього сюжету із апокрифічних Діянь Петра, який і відтворено у романі Сенкевича.

Дисертація п. Ковальчук є багато ілюстрованою (інколи хочеться сказати: оздобленою) цікавими прикладами, які, узяті зосібна і самі по собі, часто-густо

приховують за собою свої власні цікаві сюжети. Звісно, заглибитись у всі ці сюжетні відгалуження рецензент не має фізичної можливості, але згадати кілька з них усе ж варто. Так, на с. 122, 123 і 125 дисертації згадується вираз укр. *бідний як турецький святий*, і п. Ковалчук у своєму коментарі зазначає, що при утворенні вказаного фразеологізму було актуалізовано культурну інформацію топоніма *Туреччина*, його «phantomny» конотативну складову (с. 122). Зі свого боку додамо, що аналогічний вираз є в польській мові: це жартівливе порівняння пол. *Goły jak święty turecki* «taki, który w danej chwili nie ma ani grosza, bardzo biedny» (*Uniwersalny słownik języka polskiego* St. Dubisza); а за моїми власними спостереженнями, і український, і польський вирази також можуть жартівливо позначати більш-менш роздягнену людину. Виникнення його польські фразеологи традиційно пов'язують із фрагментом виданої у XVII ст. і тоді дуже популярної книги польсько-литовського магната Міколая-Кшиштофа Радзивіла-«Сирітки», у якій він описує свою прошу до Святої Землі, а серед того, що він там побачив, – і відповідного персонажа: „Znajdują się też tu ludzie, którzy się za nabożne udawają, tak zimie, jako i lecie nagucko bez wszego zgoła okrycia chodzą, głowę i brodę ogoliwszy. Napadłem w Damaszku na jednego i rozumiałem, że szalony, ale gdy pytał, powiedziano: Że to człowiek święty i żywota niewinnego, który światem i doczesnym szczęściem pogardziwszy, na ziemi anielski żywot prowadzi”. Однак зараз дехто висловлює сумнів щодо того, наскільки турецьким був цей зустрінутий Радзівіллом святий, адже мусульманські аскети-дервіші носять бороду, а голими ходити магометанським вірним ніяк не вільно. Можна висловити обережне припущення, чи не йдеться у Радзівілла про когось на кшталт індійських аскетів,званих гімнософістами, тобто «голими мудрецями», – ті аскети справді отримали свою назву через те, що ходили цілком роздягнені, а серед них були і (греко-)буддисти. Спадає також на думку, що таким, умовно кажучи, турецьким святым міг бути і Будда, у якого є зображення, де він майже зовсім без одягу і сидить «по-турецькому» (до речі, відображенням Будди в європейському культурному ареалі дехто вважає традиційний об'єкт українського народного

малярства – козака Мамая, у котрого і постать, і обличчя, і спосіб сидіння «поптурецькому» – усе як у Будди).

Щодо виразів, де згадується мамона (котру авторка слушно розглядає як біблейзм), можна додати, що в Біблії (у Новому заповіті) і також у Талмуді це арамейське слово неясного походження виступає як апелятив зі значенням «багатство», але це багатство персоніфікувалося там уже у словах Христа, наведених в Євангеліях Матвія (6, 24) і Луки (16, 13), де йдеться про те, що «не можна одночасно служити Богу і мамоні» (οὐ δύνασθε φέρειν καὶ ματων'). Ця персоніфікація на християнському ґрунті продовжувалася і пізніше, зокрема, св. Франциска (1384-1440) представляла Мамону як одного із трьох князів пекла. Таким чином, спершу процес семантичної еволюції тут був швидше протилежним до епонімії, він мав характер онімізації твірного апелятива.

Щодо таких епонімних виразів на позначення жінки, як укр. *Адамове ребро* та його іншомовні відповідники, цікаво зазначити, що, згідно з деякими сучасними поглядами, це «ребро» – лише, так би мовити, «phantom перекладу» слова гебр. *tsela*, яке деінде в Біблії означає «бік, половина»: насправді в гебрайському тексті книги Буття ішлося про те, що жінку було створено саме як половину щодо іншої половини, якою є чоловік.

Однак це вже принагідні міркування, висловлені ж раніше зауваження мають частковий характер і не впливають на високу загальну оцінку рецензованої праці. Мету дослідження досягнуто, завдання, що їх перед собою поставила дисертантка, виконано. Рецензована дисертація в цілому перебуває на висоті всіх відповідних вимог. Вона становить цілісне, завершене й самостійне дослідження, яке присвячене темі, водночас новій і актуальній для сучасної зіставнотипологічної та контрастивної лінгвістики, і, крім того, значущій для теорії та практики ономастичних і дериваційних студій, а також і для лексикографії. Зміст цієї праці відзначається глибиною й доказовістю теоретичного опрацювання об'єкта вивчення. Ця праця виконана на належному науковому рівні, із коректним застосуванням теоретико-методологічного апарату і з використанням надійної фактологічної бази, наслідком чого стала достовірність отриманих результатів,

зроблених авторкою спостережень та висновків. Усе це зумовлює наукову, зокрема теоретико-лінгвістичну та прикладну, значущість матеріалів цього дослідження, які, до того ж, отримали достатню апробацію на наукових форумах і належним чином представлені в авторефераті і друкованих працях дисертантки. Дисертація також не містить положень з інших досліджень, запозичених без необхідних посилань. Усі покликання у праці є коректними.

Сказане дає усі підстави стверджувати, що дисертація п. Олени Ковальчук, подана на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство, відповідає цій спеціальності, профілю спеціалізованої вченої ради К 35.051.15, вимогам, які встановлені у пп. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015, № 567 від 27.07.2016) щодо кандидатських дисертацій, а її авторка Олена Петрівна Ковальчук заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук із зазначеної спеціальності.

Провідний науковий співробітник
відділу загального та порівняльно-історичного мовознавства
Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України,
доктор філологічних наук, професор

С.С.Єрмоленко